



ԺԹ ՏԱՐԻ, ԹԻԻ 1

1861

ՅՈՒՆՈՒԱՐ 1

ԴՊՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

Ի ՅԻՇԱՏԱԿԻ ԴԱՐԱԴԱՐՁԻ ԾՆՆԴԵԱՆ

ՍԱՄՈՒԵԼԻ ՄՈՒՐԱՏԱՅ

ԵՒ Ի ՔԱՆԵՐՈՐԴԻ ՎԵՅԵՐՈՐԴԻ ՏԱՐԵԿԱՆ ՀԱՆԴԻՍԻ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻՆ ՆՈՐԱ

Անցեալ տարի համանման օր մը պատիւ ունեցայ Հայ ազգին հնագոյն և փառաւորագոյն հանդիսի մը յիշատակը հռչակել, այսինքն իւր Հայկ նախահօր տօնը. այսօր պիտի հռչակեմ այս վարժարանիս ամենէն սիրելի յիշատակը, այսինքն իրեն հիմնադրին մեծին ՍԱՄՈՒԵԼԻ ՄՈՒՐԱՏԱՅ ծննդեան հարիւրամեակը : Եւ յիշատակս կը յիշեցնէ ինծի ուրիշ մը, որ դեռ կը հնչէ բոլոր գիտնական աշխարհի մէջ, մանաւանդ Վաղղիոյ մօտակայ մեծ երկրի մը մէջ. այս է՝ հարիւրամեակն ծննդեան Դիլերայ, գերմանացոց մեծագոյն բանաստեղծին :

Ո՛հ, ինչո՞ւ Հայաստան ալ չունի Վերմանիոյ բաղճն մեծահռչակ հանդիսի տօնելու զանուէն իր սրդւոց մէ-

կուն՝ ժամանակակցին Դիլերայ, որուն թէպէտ հանձարն չունեցաւ, բայց ունէր հայրենասիրութիւնը, և ազդեցութիւնն ազգային հանձարոյն յառաջագիմութեան վրայ : . . .

Սակայն ո՞վ ենք մենք Հայքս, մնացորդք ազգի և երկրի, մոռացուած այժմեան քաղաքականութեան շահուն առջև, որ կարենանք բաղդատուիլ այն ընդարձակ Վերմանիոյ հետ . . . Բայց միթէ Հայաստան ալ ատեն մը լայնածաւալ աշխարհք մը չէր, և համեմատելով ընդ Վերմանիոյ՝ աւելի բազմամարդ : Թէպէտ հիմա Հայ ազգն իր առաջին բազմութե տասներորդ մասն մնացեալ, բայց կերպով մը ամէն ժողովրդէ աւելի տարածեալ է երկրիս վրայ, որուն ամենայն անկիւնը յիշա-

տակ մը կամ արձան մը թողուցած է :
Իսկ այդ յիշատակարաններն յաւիտեան
լուռ պիտի մնան . պիտի չկարենան այս
պիսի նշանաւոր օրեր արթնցնել քա-
նի մը թմրեալ արձագանգներ : Եւ ո՞վ
է կենդանացնողն այդ հայրենասիրա-
կան արձագանգները , որք նշանաւոր օր
մը բոլոր ազգ մը , ընդարձակ աշխարհք
մը ցնծալից ուրախութեամբ 'ի թունդ
կը հանեն : Եթէ բազմութիւն ըլլաւն ,
թէ զօրութիւնն , թէ հարստութիւնն
է այդ ցնցումը տուող : Եւ , ի՞նչ
այդպիսի խաղք և հաշիւք բաղդին , այլ
զգայուն սիրտն , տաք երախտագիտու-
թիւնն , զգացումն գեղեցկին որ զբար
և զժայռ անգամ կը դրդեն , և Եթեմոնի
անշարժ արձանին ալ առաւօտեան ա-
րեւուն անուշ ցոլացման տակ երգել
կու տան : — Ի՞նչ պիտի ըլլար երկրիս
բաղդն , եթէ այդ զօրաւոր տէրութիւն
ներն՝ որ իրենց պատերազմական ահա-
ւոր նիւթոց վրայ կը թռնած՝ աշխարհ-
քիս ճակատագրին վրայ կը վիճեն , ե-
թէ յանկարծ կորսնցընէին մարդկու-
թեան կարեկցութիւնը : Ի՞նչ պիտի
ըլլայիր արդեօք դու , հիւրընկալդ Վաղ-
ղիա , ի՞նչ արդեօք պիտի ըլլայիր հան-
դերձ քու ամենայն փառօքդ և ահար-
կու մեծութեամբդ , եթէ պակաս ըլ-
լար քու բարեբարոյ և ջերմ ազնուու-
թիւնդ , որով աւելի սիրելի կ'ըլլաս հե-
ռաւոր ազգաց , քան թէ ահաւոր մե-
ծաւորաց այդ քու յանդուգն եռան-
դեամբդ և անոր պատրաստ հնարքներդ
վը : Եւ եթէ , որուն սղտի գաղթական
մը կը տեսնես հոս՝ մտադիր քու շնչ-
մանդ , ուրիշ բանի չի փափագիր՝ բայց
քու բարոյական և առատամիտ ազդե-
ցութեանդ , այն որ գիտէ օտար ազգաց
լոյս և յառաջագիմութիւն ազդել : Եւ
սու դիտմամբ է՝ որ մենք ալ ուրիշ տե-
ղերէն աւելի հոս կը յուսամք անմահ
Սամուելի Սուրառայ մեզի յանձնած
գթութեան և դաստիարակութեան
դործը զարգացընել :

Երեցէք ուրեմն ինծի , ով Տեառք ,
որ այսօր այս կէս դաղղիացի և կէս
հայազգի ժողովոյն առջև , հռչակեմ

վարժարանիս հիմնադրին յիշատակը :
Սակայն իմ բարեսէր ունկնդրացս նե-
րողամտութիւնը չձանձրացընելու հա-
մար , համարձակ կ'ըսեմ , որ ոչ կրնամ
և ոչ կ'ուզեմ պերճախօս գովասանու-
թեան զարդեր փնտռել , որոնց իրաւա-
պէս արժանի էր Սամուել Սուրառ .
այլ բաւական պիտի սեպեմ միայն կար-
ձառօտ մը յետահայեաց պատկեր մը
զծագրել հայկական մատենագրութե-
որուն յեղափոխութիւնն ազգին քաղա-
քական և կրօնական յեղափոխութեանց
լծակից էին . ասով թերեւ աւելի յայտ-
նի ցուցուի Սամուելի Սուրառայ առա-
տամիտ դիտաւորութիւնը՝ ներկայ ժա-
մանակիս հայ համբալաց դաստիարա-
կութեանը մէջ :

Եւ ընդարձակ բարձրաւանդակն ,
որ ամէն կողմէն յառաջակողման Երիւ
չորս ծովերուն մէջ կը թափէ Լոյսեմա-
կան գետերը , որք ազգաց երկրիս վրայ
սփռուելու առաջին ճամբաներն են , եր-
բեմն չէ թէ միայն մարդկութեան օրո-
րոցն եղաւ , այլ և այն ամենայն բանե-
րու որ մարդկութեան սեպհական օ-
ժիտն են , այսինքն իր տնական , քաղա-
քական և մտաւոր կենաց տարերքն
կամ սկզբունքն : Երկրիս հին բաժան-
ման և կամ ժողովրդոց ցրուելուն ժամա-
նակ՝ արդեօք կային որոշ ծանօթութիւնք
հիմնական բնագիտական և փիլիսո-
փայական գիտութեց , կամ թէ կային
զրուած յիշատակարանք : Հակաճառու-
թեան խնդիր մ' է այս , զոր չեմ ուզեր
քննել , բայց հնութեան և ողջամիտ
փիլիսոփայական ամենայն քննութիւնք
կ'ապացուցանեն՝ որ այնպիսի յիշատա-
կարանաց ծագումը շատ հին պիտի
ըլլայ , և պէտք չէ հրէից , Վաղդէա-
ցոց և ուրիշ արեւելեան ժողովրդոց ա-
ւանդութիւններն արհամարհել , որոնք
դարութեան ծագումը ջրհեղեղէն ա-
ռաջ կը սեպեն , և կը կարծեն զԼոյս ոչ
միայն անգիր այլ և գրաւոր աւանդու-
թեանց պահպան : Կ'ըսուի ալ , թէ
այս նահապետս՝ զերկիրս և իր ստա-
ցուածքը իր երեք որդւոցն ու յաջորդաւ

ցը մէջ բաժնած ժամանակ՝ զբերը ժառանգութեամբ Սեմական ցեղին թողուց . բայց (Յաբեթի եռանդնա- ժիր և պատերազմասէր որդիքն քիչ ա- տենէն այն զբերը ձեռք ձգեցին , և այս եղաւ պատճառ ընդդիմութեան և պատերազմաց՝ որք մարդկութեան այդ երկու մեծ ճիւղերը մշտնջենապէս բաժ- նեցին :

Այդ կը տարակուսի այսօր թէ մարդ- կանց առաջին բնակութիւնն և իրենց բաժանման տեղն այն վերոյիշեալ բար- ձրաւանդակին վրան եղած ըլլայ , որ յե- տոյ ՀԱՅԱՍՏԱՆ անուանեցաւ : Սէկ- դի թողլով մեր ազգին ծագման , լե- զուին յարաբերութեանց և նախնական յիշատակարանաց խնդիրը , պէտք չէ մոռնանք՝ որ Հայաստան քաղաքակա- նութիւն մ' ունէր և կը մշակէր զա- րուեստս , զբանաստեղծութիւն , զաս- տղաբաշխութիւն և զվաճառականու- թիւն , յառաջ քան զԱգիպտոս , Վաղ- դէաստան , Յունաստան և Հնդկաս- տան : Եւրոպայի հետքը կը գտնենք մեր ժամանակագրաց , Ս. Վրոց , զանազան ազգաց աւանդութեանց , Յոյն և ա- րեւելեան հին պատմաց , Թէոփրաս- տեանց և Վիտսկորիտեանց բնական ու բժշկական գրուածոց մէջ :

Վրիստոսէ երկու դար առաջ մեր ազգին պատմութիւնն կը սկսի երթա- լով պարզիլ և Հայ ազգն համաշխար- հական պատմութեան մէջ նշանաւոր դիրք մը կ'առնու , երբ Արշակունեաց ցեղն Հայկազեանց ցեղին կը յաջոր- դէր : Այս ատենս երեք կամ չորս տար- բեր տարբեր , նոյնչափ լեզուք հայերէ- նին հետ յօդեալ կը կազմէին մեր մատե- նագրութիւնը կամ թէ մեր մտաւոր մշակութիւնը : Վախ Պարթեաց լե- զուն , որ անտարակոյս սկիւթ-պահ- լաւիկ լեզու մ' էր՝ շուտով մեր եր- կրին տիրող լեզուին մէջ ընկղմեցաւ . ետքը ասորի լեզուն՝ որ երկայն ժամա- նակէ 'ի վեր ծանօթ էր , և Հայոց հա- րաւային գաւառաց մէջ կը խօսուէր և կը մշակուէր՝ երբ Արշակունիք իրենց աթոռը հաստատեցին Սիլվաքետաց

Սժբին քաղաքը , երբոր այն երկիրն ալ Հայոց տէրութեան կալուածներէն մէկը կը սեպուէր : Յետոյ (Թողլով զգէնտ լեզուն և մինչև հիմա անծա- նօթ մնացած բեւեռաքանդակ գրու- թեանց լեզուն՝ որ Հայաստանի մէջ Լիփրատի ափունքներէն մինչև Կոր- դուաց Օաւ գետոյ ափունքը տարա- ծուած էր) , յունարէն լեզուն էր՝ որ մեր նախնեաց ծանօթ էր յառաջ քան զամէն այժմեան ազգերուն , և Ղեբ- սանդրի յաջորդաց ժամանակը սովորա- կան լեզու դարձաւ մեր երկրին մէջ . այն թագաւորաց մէջ կային նաև Հայ թագաւորներ ալ , որոնց ոմանց յունա- րէն գրով դրամները մինչև մեզի հա- սած են : Եւ տարակոյս Հայոց մէջ կար Կովկասային լեզուաց խառնուրդ ալ , ո- րովհետև Հայոց տէրութեան սահման- ները կը համնէին ինչուան այն պարս- պաձէ լեռանց գօտին որ զԱսիա կը բաժ- նէ Եւրոպայի :

Հինգ հարիւր տարուան միջոց , այս- չափ զանազան լեզուաց , սովորութեանց և կրօնից խառնուրդը փոփոխեցին մեր ազգին մտաւոր և կրօնական ձևն ալ : Յունաց , Եւրոպաց , Պարսից , Պար- թեաց աստուածութեց մէջ , նաև ազ- գայնոց՝ առաջին տեղին ունէր Անահիտ աստուածուհին , որ մեր Հայոց Աթե- նասն կը սեպուէր , և ուրիշ անուանակո- չութեանց հետ՝ կ'ըսուէր Մայր ամն- նայն իմաստութեան : Հայաստան ու- նէր նաև իր Հերմէսն՝ զոր Տիր կ'ա- նուանէր , գիտութեանց , հմայութեանց և մանաւանդ դպրութեանց աստուած . որուն չէ թէ միայն տաճարներ կանգ- նած էր , այլ և իր հին տումարին չորրորդ ամիսն նուիրած :

Աղարշակ Արշակունեաց տէրու- թեան հիմնադիրն՝ կրնայ ըսուիլ հայր մեր մատենագրութեանն ալ . ինքն հրա- մայեց և յանձնեց Աբասայ ասորւոյ որ քննէ և փնտռէ Հայ ազգին պատմու- թիւնը . այն պատմութիւնը զոր ասորե- րէն և յունարէն գրեց՝ և Սովսէս Խու- րօնեցին համառօտած մեզի հասուց : Յունարէնը միշտ ծանօթ մնալով 'ի

Հայս՝ Սաղարշակայ յաջորդներուն ա-
տեն ալ աւելի ծաղկեցաւ : Բրշակ Սա-
ղարշակայ որդին , իւր իշխանութիւնը
տարածեց ինչուան Պոնտոս և մօտա-
կայ երկիրները . իսկ թոռն Բրտաշէս՝
մեծն Սիհրգատայ հետ ինչուան Բտ-
տիկէի մէջ արշաւեց , և դարձաւ մեծ
ու հարուստ աւարով՝ որուն գլխաւոր
մասն էր յունական կուռքերն և քուր-
մեր և բոլոր կրօնից վերաբերեալ բա-
ներն : Տիգրան՝ Բրտաշէսի որդին ,
մանկութեան ժամանակէն յունական
ճաշակի և արուեստից հմտացեալ՝ ալ
աւելի մշակեց զայն . իւր դրամներն յու-
նարէն գրերով կը կտրէր և յունական
թատրոններ շինեց իր Տիգրանակերտ
մայրաքաղաքին մէջ , ուր որ Յունաց
տասուերկու քաղաքներէն գաղթական
ներ բերած էր : Լագիպտոսի Սղէոպա-
տրայ թագուհիէն խնդրեց և ընդունե-
ցաւ այն յունարէն ձեռագրաց օրինակ-
ներն որք ազգային պատմութեան կը
վերաբերէին : Իր պալատին մէջ գի-
տուն յոյներ կը պահէր , որոնցմէ մէկն
ալ մանրամասնաբար իր Սեկենասին
պատմութիւնը և գովասանքը գրեց ,
անոր կենդանութեան ատեն : Սերջա-
պէս իւր որդւոյն Բրտաւազդայ Ա
տուաւ յոյն ուսուցիչներ , որք թելա-
դրեցին իրեն Սոփոկլէսի և Լարիպի-
դէայ ճաշակը և նմանութիւնը : Պու-
տաղքոս և Բպպիանոս գովասանք կը
յիշէն Հայոց թագաւորին ճառերը ,
պատմութիւնները և յունական ողբեր-
գութիւնները , զոր և կարգալու բաղդն
ունեցեր էին իրենք :

Փրկչական թուականին առաջին դա-
րուն՝ Հայաստան Հռովմէական իշխա-
նութեան տակն ընկնալով , կերպով մը
իր կորուսած ազատութիւնը փոխարի-
նեց նոր լեզուաւ մը և նոր տեղեկու-
թեամբք . ուրիշ գիտութեանց հետ
Յուլեան տումարն ալ ընդունելով՝ իր
հին տումարին հետ յարմարցուց : Ինքն
Հայաստան ալ իր կողմանէ Հռովմայ
քանի մը օգուտներ բերաւ , բաց ի իր
հանքերէն և համեղ պտուղներէն (ու-
րոնցմէ մէկը դեռ իւր երկրին անունը

կը կրէ լատին լեզուին մէջ , (Prunus ar-
meniaca, Նիւրան .) տուաւ նաև ձիա-
դարմանութեան վրայ նոր ծանօթու-
թիւններ , ինչպէս որ Հռովմայեցի շի-
նական արուեստի վրայ գրող մատենա-
գիրք կը վկայեն : Վարժուի ալ թէ
Հռովմայ առաջին գրագէտն , Սիկերոնի
բարեկամն , Տիւրանիոս գերեալն ի
Լուկուլլոսէ , էր Տիրան մը , անուն
շատ սովորական Հայոց մէջ :

Հայոց այս օտար լեզուներու տուած
նախապատուութեան պատճառն էր ի-
րենց հին գրերուն պակասութիւնն . ին-
չուան անոր նորոգուին , որ հինգե-
րորդ դարուն մէջ եղաւ . հասարակաց
գործածածն էր ասորերէնն , յունարէնն
և պարսկերէնն : Սակայն երկրորդ դա-
րուն սկիզբէն ալ , Բ Բրտաշէս թա-
գաւորին խաղաղասէր իշխանութեան
ժամանակը , ազգային ոգին մեր մատե-
նագրութեան մէջ առաջին տեղին բռ-
նեց . բանաստեղծութիւնն երկրորդ
անգամ իր աշխոյժն և թռիչքը թագա-
ւորական գահէն կ'առնուր : Թագա-
ւորին որդւոց մէկն , արքունի հազարա-
պետն Սրոյր , նշանաւոր բանաստեղծ
մ' էր , և թերևս հայկական վիպասա-
նութեան շարագրողաց գլխաւորներէն
մէկն , որ երգեց Բրտաշէսի երջանիկ
օրերն և անոր Այրաքաջ անուանեալ
Սմբատ սպարապետին քաջութիւննե-
րը . հիմա այդ եռանդնաբան վիպասա-
նութեանց քանի մը հատուկտիրքը
մնացած են :

Սինչգեռ Բրտաշէսի յաջորդները
կը շարունակէին Հայաստանի մէջ ի-
րենց պաշտպանութիւնը այսպիսի աշ-
խատութեանց , ի Պարսկաստան Սա-
սանեանց ցեղն կը նորոգէր հին օրէնք-
ներն և մոգական աղանդը : Բյոս
հարստութիւնս անհաշտ թշնամի Բր-
շակունեաց՝ զոր Պարսկաստանէն բնա-
ջինջ բրաւ , և առ ժամանակ մի Հայաս-
տանէն ալ վռնտեց , կը փախցնէր ա-
մէն յունական և հայկական յիշատակ՝
մոցընելով զրազաշտական օրէնքներն
և աղանդը , մինչև որ մեծն Տրդատ
յետ քառասուն տարուան աքսորանաց ,

վտանգաց և կռուող, նորէն հաստա-
տեց իւր ազգին ամենայն իրաւունքնե-
րը, որուն վրայ բարեբաղդաբար 40
տարի ալ թագաւորեց, և այն աստի-
ճանի ազգը յառաջացուց և լուսաւորեց,
որուն ինչուան այն ատենը չէր հասած
և զոր անկէ ետեւ միշտ պահեց:

Տրդատ եթէ առաջին Վրիստոնեայ
թագաւորը չեղաւ, սակայն առաջին
մեծ քրիստոնեայ թագաւորն է, որ գոր-
ծակից եղաւ և յաջողեցաւ իւր ամ-
բողջ ազգը ուրիշներէն առաջ Վրիստո-
նէութեան դարձնելու:

Այս կրօնքս որ ամէն տեղ, և մա-
նաւանդ ՚ի Հայաստան բարեբարու-
թեան և ուսմանց յառաջանալուն պատ-
ճառ եղաւ, իր ծագման սկիզբէն Հայա-
ստանի մէջ ընդունելի եղաւ. իր թա-
գաւորն Աբգար, որ Ադեսիոյ մէջ Աս-
րուոյ վրայ ալ կը թագաւորէր, Վրիս-
տոսի տեառն մերոյ Աստուածութիւնը
դաւանեցաւ, նոյն իսկ Սարգսցելոյն
Աստուծոյ երկրիս վրայ եղած ժամա-
նակ: Իր համբարձմանէն ետքը թա-
ղէոս առաքեալն ՚ի Հայաստան եկաւ
և զԱբգար ընտանեօքն և բազմութիւն
Ադեսացւոց մկրտեց: Այս ճշմարիտ
կրօնքը հաստատելու համար ուրիշ հը-
նարքներէ զատ՝ Աբգար Ս. Գլորքն ալ
ասորերէն թարգմանել տուաւ: Թա-
ղէոս քարոզեց զԱւետարանն ՚ի Սեծ
Հայս, որ Վրիստոսի ուրիշ առաքելոց
ալ քարոզութիւնը լսելու բաղդն ունե-
ցաւ: Բայց սակայն որչափ ալ Վրիս-
տոնէութիւնն առաջին դարուց մէջ իւր
պարկեշտ քօղը բոլոր Հայաստանի վրայ
կը սփռէր, Հայաստան այն ատեն բո-
լորովին ուրիշ տեսութեամբ զմայլեալ
յղփացեալ իր յաղթութեամբքն և հրա-
պուրիչ բանաստեղծութեամբք, որք իր
դիւցազանցը փառքը աւելի կը փայլե-
ցնէին, ականջ չէր դնէր վարդապետու-
թեան մը որ իր աշխոյժ երեւակայու-
թիւնը չէր զուարճացնէր:

Առապաշտական օգին Վրիստոնէու-
թեան հետ կը կռուէր. նոյն իսկ Աբ-
գարու որդին՝ Թշուառն Բնանէ, կռոց
տաճարները նորէն բացաւ. Սանատրուկ

Աբգարու քեռորդին, որ առջի բերան
գոնէ առ երեսս Վրիստոնէութիւնը
դաւանեցաւ, յետոյ իւր աղջիկը, քոյրը
և զԱդգէոս ու Ռարթուղիմէոս առա-
քեալները նահատակեց: Արտաշէս,
թէպէտեւ հօրմէն աւելի կակուղ, իւր
զբաղմունքը և պատերազմները պատ-
ճառելով՝ չուզեց ընդունիլ Վրիստո-
սի կրօնքը, առ որ կը յորդորէին զինքը
իւր կնիկանը ազգական Ալանաց իշ-
խանքն: Այսպէս աւետարանն թագա-
ւորաց և Այրարատայ երջանկաց դու-
ռը ձգելով առ ժամանակ մը՝ ապակա-
նեալ արքունիքէն հեռու գաւառաց
մէջ կ'ապաստանէր, որպէս զի վերջէն
աւելի փառաւոր յաղթանակով ներս
մտնէ, մինչդեռ Վրիստոնէից դէմ ե-
ղած հալածանքը հռովմայեցւոց բոլոր
իշխանութեան մէջ կը սաստկանար, ո-
րուն տակ ընկած էր փոքր Հայաստան
ալ. ասոր գլխաւոր քաղաքներն Աեսա-
րիա, Սելիտինէ և Սեբաստիա՝ հռով-
մայ և Ալեքսանդրիոյ նախանձորգք էին
եկեղեցւոյ Սարտիրոսներ ընծայելու:
Արտաշէսի թուոն Այսորով և իրեն որ-
դին Տրդատ, իբրեւ դաշնակիցք հռով-
մայեցւոց կը ջանային Այստերաց ան-
գթութեանը հաւասարելու: Ետքինն՝
որ իր տերութիւնը Գիոկղետիանոսի
օգնութեամբը ձեռք ձգած էր, անկէ
զրգուեալ իւր տերութեանը մէջ երկու
անգամ քրիստոնէից դէմ հալածանք
հանեց, և անձամբ իւր հրամանը կը կա-
տարէր, նահատակելով 36 հռովմայե-
ցի կամ յոյն կուսանք, որ իր ապարա-
կաց մէջ ապաստաններ էին, զայրանա-
լով չկարենալուն անոնցմէ մէկը, այս-
ինքն զգեղեցիկն հռիփսիմէ, ոչ տան-
ջանքով և ոչ բռնութեամբ իրեն հարս-
նացնելու: Այս վերջի անգութ գոր-
ծողութենէն ետքը յաստուածային ար-
դարութենէն պատժեալ, իր խղճէն և
կատաղութենէն տանջեալ՝ ձգեց իւր
հպատակները և գնաց գաղանաց հետ
խառնուեցաւ: Եւ ահա այսպիսի ա-
նարգութենէ մը հանեց զինքը Աստու-
ծոյ ձեռքն՝ իր անուանը մեծագոյն փա-
ռացն համար:

Ի՞նչ հալածանքը կրողներէն մէկն, որ 13 տարի կը տառապէր գրի մը մէջ բան տած, և դեռ Վախախնամութեան հրաշքով ինչուան այն ատեն կ'ապրէր, դուրս հանուեցաւ անկէ, որ Տրդատայ մարմինն ալ և հոգին ալ ողջացրնէ, և բոլոր երկիրը ճշմարիտ Բոստանի դարձնէ: Եւ այնչափ էր մեծն Վրիգոր Պարթև, զոր երախտագէտն Հայաստան անուանեց Լուսաւորիչ, անուն արժանի ընդունողին և տուողին: Կը թողում Քաթանգեղոսի ժամանակակից պատմիչ, և եկեղեցական պատմութեան զոյնատակ դարձին Հայոց 'ի քրիստոնէութիւն, որ կայծակի պէս շուտ մը Հայաստանի մէկ ծայրէն ինչուան մէկալը տարածուեցաւ, ուր 400 Եպիսկոպոսներ ձեռնադրեալք 'ի Լուսաւորչէ՝ սիռեցան հաւատոյ և օգտակար գիտութեց լոյսը ծաւալելու, հանդերձ բազմութեամբ վարդապետաց և քահանայից, զոր Լուսաւորիչն փոքր Հայոց քրիստոնէայ քաղաքներէն, մանաւանդ Սեբաստիայէն ու յԱսորոց բերեր ու հրաւիրեր էր:

Հայաստանի ամէն վիճակաց և աւանաց մէջ յունարէնի և ասորերէնի դպրոցներ բացուեցան. արքունականք իսկ իրենց վեհափառ Թագաւորին հետ մէկտեղ, և Բնահայ և Տրի հին պատօնեայքն՝ աշակերտեցան ճշմարիտ վարդապետութեան, և ազգային կողմէք մաց որդւոցմէ տասուերկուքն Լուսաւորչայ օգնական Եպիսկոպոսներ եղան: Լուսաւորիչ բաց 'ի բանիւ քարոզութիւններէն՝ թողուց նաև գրով ճառեր, աղօթքներ և պատարագամատոյց մը. իսկ իր առաջին քարոզաբանութիւնը, զոր Տրդատայ և Ժողովրդեան մկրտութենէն առաջ խօսած էր, կ'ըսուի նաև Ստեփաննոսի սրբոյն Գրիգորի, զոր Քաթանգեղոս արքունի քարտուղարն հաւաքեց և կարգի դրաւ: Եւս երկու հեղինակներն, հանդերձ մատենագրօք Դարուն, յունարէն և ասորերէն կը գրէին: Հայոց եկեղեցւոյն պաշտօնեայքն գիտէին այս լեզուները, և իրենց հօտին կը թարգմանէին Ս. գիրքը:

Հայաստանի առ Վրիստոս դարձէն ետքը, մեր բարոյական պատմութեան մէջ զխաւոր դիպումաճն է հայկական գրերուն գիւտն կամ կատարելագործութիւնն: Եւս գիւտը ազգին առաջին հմուտ վարդապետին՝ Սեբովայ պահուած էր, որ կը ծաղկէր Դարուն վերջերը և եւն սկիզբը՝ Ս. Խահակայ կաթողիկոսութեան ժամանակը, որ Լուսաւորչայ թողան թողն էր: Սեբովայ այս կաթողիկոսին և Ս. Լուսաւորչայ Թագաւորին օգնութեամբ՝ յաջողեցաւ Հայաստանի նոր պարծանք մը և անկորուսելի գանձ մը պարգևելու: Լուսաւորչայ աշխատասիրութիւնը պսակեցին Սեբովայ, Խահակ և իրենց 60⁶ չափ աշակերտներն, որք երկայն ժամանակ յոյն, ասորի, պարսիկ, ևս և քաղդէացի և լատին լեզուաց հըմտացեալ, կէս դարու մէջ, Ս. գիրքը և գրեթէ ամենայն Ս. Հարց գործքերը՝ ազգային ամենէն ընտիր լեզուով թարգմանեցին: Եւս թարգմանիչներն իրենց ուսմանց ընթացքը Լեւոնի, Լեւոնի սանդրիոյ, Երեմիոյ, Կոստանդնուպոլսի, Հռովմայ և Բնտիոքայ դպրոցաց և գրատանց մէջ կատարելագործեր էին: Իրենց թարգմանած գրքերը ժամանակով և անկէց աւելի ձախորդ դէպքերով հնձուած և կորսուած, մասամբ միայն ձեռքերնիս հասան. և այն մասին մէջ ալ կը գտուին այնպիսի թարգմանութիւնք՝ որոնց յունարէն բնագիրը կորսուած է. ինչպէս են Եւսեբիոսի ժամանակագրութիւնը, Փիլոն Երայեցին, Սեբերիանոս Վաբալայ եպիսկոպոսին ճառերը, և այլն և այլն:

Սեբովայ մատենագրական դարն ըսուեցաւ Ոսկի Դար, որ անշուշտ շատ աւելի պայծառ կ'ըլլար, եթէ քաղաքական խռովութիւնք չվրդովէին զտէրութիւնը: Հազիւ թէ մեր ընտրելագոյն թարգմանիչք իրենց պանծալի աւարոյն բեռնաւորեալ իրենց հայրենիքը մտան, իսկոյն Եւրպակունեաց տէրութիւնը մարեցաւ իրենց աշխարհին մէջ, երկրորդ անգամ Սասանեանց ատելութեան զոհ ըլլալով:

Լյս կամակոր հարստութիւնն , և իրենյաջորդ Բիոյ ուրիշ տիրապետութիւնքն հալածեցին մերժեցին ամէն լոյս , ամէն կրօնք որ իրենց կրօնից համաձայն չէր : Ընհաշտ և երկարատև պատերազմ բացուեցաւ Վրիստոնէութեան և դպրութեանց դէմ , որ Հայաստանի ուրիշ աշխարհներէն աւելի վշտաբեր եղաւ՝ պատճառաւ իւր աշխարհագրական և բարոյական դրիցը :

Չորս Սիլերկրեայ ծովուց միջոց և գրեթէ հին կիսագունտին երեք մասերուն կենդրոնը , երկրիս ամենէն երջանիկ կլիմային տակ , (թէ և չունի քաղցր կլիմայի մը ամէն բարեբաստութիւնները՝ ծովուն երեսէն խիստ շատ բարձր ըլլալուն համար) Հայաստան ազգաց ճամբայ մը , խառնուրդ մը եղաւ միշտ Բիոյ և Եւրոպիոյ . առաջինին առաջապահն երկրորդին վերջապահն : Լյս դիրքը որ շատ շահաւոր է վաճառականութեան և քաղաքականութեանկատմամբ , Հայոց աշխարհին տառապանաց և շարունակ արշաւանաց առիթ էր : Եթէ իւր քաղաքական օրինաց մէջ ալ կային թերութիւնք՝ որ արդէք կ'ըլլային իրեն աւելի ուժով ըլլալու և դրսէն եկած յարձակմունքը վանելու , պէտք է խոստովանիլ ալ որ շատ դժուար բան էր այնչափ բարբարոս և պատերազմող բանակաց և ազգաց անդու հոսանաց անդադար դէմ դնել : Երկրիս երեսն աշխարհ մը չկայ , որ այնչափ անգութ աշխարհակալներ , քաջ զօրագլուխներ , յարձակող բանակներ , և այնչափ արեանց հեղեղներ տեսած ըլլայ , ինչպէս Հայաստան , որ այնչափ օտարասէն տարերօք , թշնամիներով և հակառակորդներով շրջապատեալ էր : Ընչպէս կարելի էր ընդ երկար այսչափ ահարկու հարուածներուն դիմանալ : Եւ սակայն դիմացաւ Հայաստան 3000 տարիէն աւելի հիւսիսային հրոսակաց և արեւելեան ու հարաւային ազգաց յարձակմանց , աւելի շատ անգամ յաղթող՝ քան թէ յաղթեալ :

Բնաբեր ոգւովն վաճառական և երկրագործ , 'ի հարկաւորութենէ էր պա-

տերազմող՝ նիզակը և արօրը փոփոխակի կը գործածէր . մինչդեռ մէկ ձեռքով իր հայրենեաց վրայ յարձակողնէր կը վռնտէր և կ'ընկճէր , միւսովը շատ մը երկիրներ ալ կը պաշտպանէր : Եթէ աւելի անաչառ ըլլային քննադատք հին պատմութեան , ոչ այնչափ պիտի զարմանային որ տասն յոյն տէրութիւնք միացան մէկ Բիոյ տէրութիւն մը կործանելու , որչափ պիտի զարմանային՝ տեսնալով որ Հայաստան հաստատուն կեցած 'ի մէջ բարբարոս և քաղաքակիրթ ազգաց , կը բարձրացնէր իւր վահանը նաեւ այն գոռոզ Յունաց և արեւմտեան պետութեանց վրայ : Իրաւ Հայաստան ալ երբեմն օտար և երբեմն ազգային աշխարհակալներէն գրգռեալ Յունաստանի վրայ ալ յարձակեցաւ , բայց այս ալ ճմարիտ է , որ եթէ Հայաստան արեւելից և հիւսիսոյ առաջին հարուածներուն չդիմանար , Յունաստան այնչափ դիւրութիւն պիտի չգտնար իր պարծելի մատենագրութեամբը ինքզինքնալ , զուրիշներն ալ զմայլեցնելու : Արդէս զի Յունաստան ըլլար այնպէս՝ ինչպէս որ եղաւ , պէտք էր որ Հայաստան ալ իր տեղն ըլլար : Բայց պէտք է ճանչնանք որ Յունաստան ալ մեզի անբաւ օժանդակութիւն ըրաւ . եթէ Հայաստան , որ աշխարհաւ , լեզուաւ և բարուք ազգ արեւելեան , արեւելեան ազգաց մէջ նշանաւոր եղաւ , Յունաստանի մօտ ըլլալովն էր : Լյս երկու ազգաց վերջին սահմանները՝ որ հիմա հազիւ թէ կը ճանչցունին , փոքր Բիոյ գեղեցիկ գաւառներուն մէջ իրարու կը խառնուէին : Արօնքի , մատենագրութեան նաեւ քերականութեան մէջ , Հայաստան աւելի յունականի մօտ է քան թէ բուն ասիականի :

Երբ 'ի Վրիստոնէութիւն դարձաւ Հայաստան Տրդատայ ատեն , զօրաւոր և ընդարձակ էր , մինչդեռ Յունաստան հազիւ թէ ինքնակաց երկիր մը կը ճանչցուէր : Վիչատենէն հռովմայ կայսրն աթոռն 'ի Վիզանդիոն փոխադրեց և Յունաց նոր ինքնակալու-

նի որդւոցը առաջնորդութեամբ՝ իրենց հարցը չկրցածները՝ ի գործ դրին։ Արիշ անգամուան պէս իրենց առաջին հեղեղներն ողողեցին զհայաստան՝ և հայաստան չէր այն ինչ որ էր երբեմն։ Արջին անգամ մ' ալ իրեն դէմ լաւութեամբ աղեղան հակառակ շողացուց նիւալը, բայց բարբարոսաց դէզադէզ աւելին զինքը մինչև իւր սահմանէն ալ դուրս հանեցին։ Այն կողմանէ ալ, արշաւանքը սպառնացող մարգարէական աւանդութիւն մը, ամենայն սրտերը կը տառեցնէր. չէ թէ միայն անկարելի կը սեպէին ընդդիմակալութեւ ճիգը, այլ գրեթէ և յանցանք։ Եւ ահա այն աւտեն հայաստան անկարծելի ճամբայ մը բռնելու ստիպուեցաւ. չկարենալով ոչ յաղթութեամբ դէմ կենալ, և ոչ ալ ուզելով անխնայ ջարդուիլ, նոր ճամբայ մը բացաւ ուրիշ ազգաց մէջէն, և ամէն դի խաւրեց գաղթականներ՝ միտքերնին լցած յիշատակօք իրենց հայրենեացը, զոր կը թողուին յաւիտենական ցաւօք և կարօտով։

Այլ ծովուն եզերքներն անհուն եւ լանկեամբ մը պատելով՝ հայ գաղթականութեան գաղափար մը կ'ունենանք. եռանկեան մէկ կողմն դէպ'ի ալ բնութեամբ կ'երթայ ի փոքր Ասիա, (Թրակիա և Սակեդոնիա մինչև ի Վանութեան գաւառները, մէկալ կողմանէ իրովկասը և Ռուսաց աշխարհները անցնելով՝ կը հասնի ի Աստատան, ուսկից երրորդ կողմն ալ կ'իջնայ՝ Վալիցիայէ և Վարիայէ անցնելով մինչև Վանութեայ բերանները։ Այլափ տարբեր էին այս գաղթականներն անոնցմէ, որք իրենց հայրենիքը կը գրաւէին. մինչդեռ ասոնք՝ կործանումն և աւերումն կը բերէին, մերիններն օգնութեւ տէրութեանց որ զիրենք հիւրընկալեցին, չէ թէ միայն իրենց բուն հայրենեաց մէջ կրած փնասուց փոխանակեցին, այլ և իրենց նոր հայրենեացն այլ և այլ կերպով օգտակար եղան արուեստներով, վաճառականութեամբ և նոյն իսկ մատենագրութեամբ ալ։

Այս խաղաղասէր գաղթականներէն

զատ ուրիշ գաղթականութիւն մ' ալ եղաւ. պատերազմող քանի մը իշխանազուն և զինուորական ընտանիք՝ իրենց դաշնակցօքն, նեղեալ Ալեքսանդրէն և զգուեալ ի Յունաց, փոքր Ասիոյ մէջ նետուեցան, հաւրոսի ամենէն ամառիայ լեռնակողմերը՝ որ ի Վալիցիայէ կ'իջնէին, ի Վանի լեռնէն և ի Վալիցիայէ. որոնց տիրեցին և նուաճեցին, աւելի բռնութեւ, քան թէ դաշնակցութեամբ։ Այս կերպով կանգնեցաւ ահա հայոց վերջի հարստութիւնն Ռուբենեանց, որ Եւրոպացուց ամենէն ծանօթն է, մանաւանդ Արաքսի ափէն կան ըլլալովն. որոնցմէ ինքն ալ փոխարէն ընդունեցաւ թագաւորական պսակը և ազատական օրէնքներ։ Այլ իրիկոյ թագաւորներն վաճառականութեան և առուտուրի շատ դաշնադրութիւններ ըրած են Վաղղիոյ, Վալիցիոյ և Վալիցիոյ հասարակապետութեց՝ ծովեզերաց ճարտար քաղաքաց հետ։ Վարդոսի Ռուբենեան թագաւորական ցեղին հետ իննամութիւն ըրին, ուսկից եղաւ հայոց վերջի թագակիրն Արտան (2), որ իր տէրութիւնը կորսնցնելէն ետքը եկաւ Վարդոս 2-ին արքունիքը, վերջապէս Փռանկաց թագաւորաց հետ Ա. Վիտենեսայ գետնափոր կամարաց տակը ննջելու։

Անչպէս իրենց նախնիքն Յունաց լեզուին և արքունեաց կը հետեւէին, Ռուբենեանք ալ Փռանկաց լեզուն և արքունիքը օրինակ առին իրենց. գրեթէ ամենայն պաշտօններու և Սոյ թագաւորին պաշտօնէից պատուանուանքն փռանկերէն էին. օտար տէրութեանց հետ ըրած բոլոր դաշնադրութիւններն կամ փռանկերէն և կամ լատիներէն գրուած էին. Վաղղիոյ և հայոց թագաւորներն զիրար հօրեղբորորդի կ'անուանէին. և ժամանակակից հայ աշխարհագրաց մէկն զՎարիզ կ'անուանէ հաւնաշարաւս վարդապետաց։

Ռուբենեանց ծաղկած ժամանակը մեր մատենագրութեան արծաթէ դարն էր, ուսկից մեր ձեռքը հասած են 20 պատմագիրներէն զատ, մեր ամենէն

ընտիր քերականք, մեկնիչք և սրբազան բանաստեղծք: Այս ուսումնական մշակութիւնն ժԳ դարէն ասդին չանցաւ. և ժԳ դարն ուրիշ երկու աւելի խեղճ դարերով՝ բոլորովին անկման տխուր նշանը տուաւ: Առօրինակէն լեզուն որ քանի մը Սիւնեաց վիճակաց մէջ մտած էր, կրօնական տեսութեամբ քանի մը օգուտ և քանի մը փնասէն զատ, հայկական լեզուն զտութիւնը աղաւաղեց. և այս ապականութիւնը երկայն դարեր տւեց, չէ թէ միայն բուն հայաստանի մէջ, այլ և ՚ի գաղթականս, և մանաւանդ Խտալիոյ վանքերուն մէջ, զորս Ունիքոք, այսինքն հայ Ղոմինիկեանք և Ռարսեղեան միանձուք հիմնեցին Խտալիոյ շատ քաղաքացի մէջ. որոնցմէ և ոչ մէկը ժԵ դարը չանցաւ:

ԺԶ դարուն վերջերը, մինչդեռ հելակունեանց, Անկ (Լիմուրաց, Սպիտակ և Սեա Սխարի ըսուած տոհմից, ու Շահ-Սեֆեաց և իրենց հակառակորդաց ձեռքով բացուած հայաստանի վերքերը դեռ չէին բժշկուած, հեռաւոր հորիզոնի վերայ վերանորոգութեան լոյս մը սկսեր էր ծագիլ:

Հայաստան որ միշտ քաղաքականութեան մէջ արեւելից կարապետն էր, նոր ժամանակաց ամենէն նշանաւոր գիւտն ալ ընդուներ էր, այսինքն հպարտութեան արուեստը: Բսկէ երեք դար առաջ քանի մը հայք բնածին սիրով մը բարւոյն և գեղեցկին՝ անխոնջ աշխատանքը հաստատեցին հռովմայ և Սեւեոկի մէջ տպագրատուններ. Ռարիզու հայ տպագրութիւնն ալ ասկէ 230 տարի առաջ եղած է: Շատ մը հոգեւոր և օգտակար գրքեր տպագրեցան այն տեղումներն. բայց կանոնաւոր յառաջադիմութիւն չունեցան: Այս բարեմասնութիւնս պահուած էր կրօնից և գիտութեանց զարգացման նուիրեալ միաբանութեան մը, որ նոյնպէս հաստատուեցաւ Խտալիա, և յայն Սիւնեոկն, որ հայոց հետ առաջին վաճառականութեան դաշնակցութիւնը հաստատած էր ժԳ դարուն սկիզբը: Բնէն

գիտնոց ծանօթ է Ս. Ղազարու կղզին և Սանքը, զոր անցեալ դարուն սկիզբը հիմնեց Սխիթար Սարգապետն, փոքր հայոց Սեբաստիոյ քաղաքէն ընծայուած, ուսկից մեր Ռուսաւորիչն իր առաջին աշակերտները ժողված էր:

Ղոգովիկոսի ժԳ դարուն բուն հայաստանի մէջ ալ յառաջադիմութեան շարժմունք մը սկսաւ երեւալ: Ատին քարոզիչներէն զատ, քանի մը ազգային վարդապետք և միանձուք, վանական օրէնքներ, աստուածաբանական և փիլիսոփայական գիտութիւններ կարգաւորեցին. Սոստանդնուպոլսի տպարանը սրբազան գրոց հետ մեր նախնեաց մատենագրութեան մէկ քանին ընծայեց ժողովրդեան. բայց այս ամէնն ալ շարունակութիւն և մեծ հետեւանք մը չունեցան. իսկ Սխիթարայ հաստատած միաբանութիւնն երթալով աւելի կարող կ'ըլլար հայկական մատենագրութիւնը ծաղկեցնելու:

Եւ վիճակս կը ստիպէ զիս հոս քննադատութիւն թողլու ուրիշներու: (Լ)ողլով ուրեմն առ ժամանակ մի, իմ մանկութեանս քաղցր ապաստանարանը, իմ հոգւոյս և մտացս հայրենիքը, կը փութամ դառնալու ՚ի Սեծն հայաստան վերջին անգամ մ'ալ, գտնալու զայն որ ճառիս գլխաւոր նպատակն պիտի ըլլայ:

ԺԵ դարուն սկիզբը, երբ բաղդն կը բաժնէր զհայաստան (սմանեան և Պարսից տէրութեանց մէջ, մեծն և խորագետ Շահ Ապաս, լաւ ճանչնալով իւր հակառակորդին ուժը և գուշակելով հայաստանի այնչափ անգամ արիւննոռոգ և դեռ բարեբեր դաշտաց կորուստը, մտածեց այնպիսի քաղաքագիտական հնարք մը որ մեր ատեններս ալ գործադրուեցաւ. երկիրը ձեռքէն կորսնցնելով՝ ուզեց բնակիչները պահել: Այս ժամանակներս Երասխայ եզերաց վրայ, ուր երբեմն հայաստանի հին թագաւորանիստ քաղաքները կանգնած էին, կը ծաղկէր աւանն հինջուղա, հայաստանի ամենէն վաճառաշատ տեղն՝ Պարսկային ծոցին, Պոնտոսի և Կովկասայ մէջտեղերէն անցած

կարաւաններուն մեծ ճամբուն վերայ յարմար դիրք մը ունենալուն պատճառաւ : Այստեղ անբան գաղթականաց Շահ-Մալաս Սուլայի բնակիչքն ալ ստիպեց գաղթիլ Սպասան իւր մայրաքաղաքը, որուն դիմացը Սոր-Սուլայ աւանը շինեցին, որ քիչ ատենէն իր շէնքերովը և Հնդկաստանի հետ առևտրի երթևեկութեամբ, և մեծին Սպասայ պաշտպանութեամբ հարստանալով գերազանցեց շին-Սուլայն : Այս այս Շահին թողան իշխանութեանը ժամանակ, մոռցուեցան Հայոց թէ գաղթելու ատեն կրած փնասն, և թէ իրենց ծառայութիւնները որ Շահին մատուցին. և երկրորդ անգամ զրկուելով իրենց ստացուածքէն և ազատութենէն՝ ընկան թշուառութեանց մէջ : Իրենցմէ ոմանք սկսան Հնդկաստանի հարուստ նաւահանգիստները և քաղաքները պանդխտիլ. ոմանք ալ փախան շին-Սուլայի իրենց խանձարրոցը հետքը գտնելու, զոր Սպաս հրամայեր էր աւերել և փցընել : Այս փախստեայ դարձողներէն էր որդին Սահամալայ, որ գլուխ և առաջնորդ էր եղած գաղթականին : Սոր ալ թողան որդին Սկրտիլ Սարում Սլամալ, ճրնեալ 'ի Շողութ՝ Սուլայի մօտերը, Հնդկաստանի մէջ վաճառականութիւն հարստացաւ, և եկաւ Սեբաստիոյ սահմաններուն մօտ Երզնկայ քաղաքը բնակեցաւ, ուր և ծնաւ 1760ին Սամուէլ Սուրատ, վարժարանիս հիմնադիրն :

Ղոխութեան մէջ ծնած՝ քիչ ատենէն յետին աղքատութեան մէջ ինկաւ սա, որով սորվեցաւ իւր աշխատանքը հարստանալ. վասն զի դժբաղդութիւն հայրն ստիպուեցաւ ընտանեացն հետ ձգելու զԵրզնկայ և երթալ Երրոպիոյ Տաշկաստանը. հասնելով 'ի Սարատին՝ հանդիպեցաւ Սխիթարեան վարդապետի մը, և իւր օրդիքը նախ անոր դաստիարակութեանը յանձնեց, վերջէն անկէց յանձնարարութեան գիր առած եկաւ 'ի Սենետիկ իր զաւակներուն, Սխիթարայ գործը աւելի մօտէն տեսնելու : Այս եղաւ Սամուէլի Սու-

րատայ Սխիթարեանց հետ վերաբերութեան և բարեկամութեան պատճառն՝ զոր ուրիշ դէպքեր ալ աւելի հաստատեցին : Սորս ամիս Սենետիկ կենալէն ետեւ՝ Սուրատ հօրը հետ պանդխտութիւնը շարունակեց և Սաչկադի մէջ հայրը կորսնցուց մահուամբ. անկէ Հնդկաց Սատրաս քաղաքը նաւարկելով, հոն ազգային վաճառականաց քով մտաւ : Սոնց մէջ անուանի էր Երզնկայի Սափայէլ՝ արամեան, որուն նաև փեսայացաւ, դարձեալ բարի վկայութեամբ Սխիթարեան հօր մը, որ Սափայէլի քովը կը բնակէր իբր դաստիարակ իւր օրդուոցը :

Սափայէլ այս վարդապետին աշխատանաց և քաջածնեղութեանց փոխարէն՝ խոստացեր էր գումար մը ստակ ձգելու դպրոցի մը հիմնադրութեան համար : Փեսայն Սամուէլ Սուրատ առաջադրեց որ եթէ բախտն յաջողի՝ ինքն ալ նոյն վախճանին համար աւելի մեծ գումար մը նուիրէ : Սքնիւ սիրտ և հաւատարիմ խոստացող էր. Սափայն ամուսնութիւնն Ստուծոյ օրհնեց անոր ճարտարամտութիւնը և հարստացաւ, ու Սենետիկ ըրած ճանապարհորդութեան ժամանակէն 'ի վեր միտքը դրածը կատարեց, մեռնելէն տարի մ' առաջ 1815ին գրած կտակաւ, Սխիթարեանց առաջնորդութեանը տակ ազգային որբոց և աղքատ մանկանց համար Երրոպիոյ մէջ հաստատելու վարժարան մը, և հարկաւոր եղած դրամագլուխը սահմանեց :

Այսօքս չեմ երկնցընէր կտակին կատարմանը և վարժարանին հաստատութեանը վրայ, նախ՝ հիմնադրին մեռնելէն 18 տարի ետեւ յամին 1834 'ի Սատուա, և յետոյ յամի 1846 'ի Սարիզ : Աւելով շատ մը դիպուածներ, չեմ կրնար մոռնալ որ և է անձանց այս գործողութեանց մէջ ունեցած արդիւնքն, և կը փափագիմ որ այսպիսի յիշատակք և միայն այսպիսիներ մեր սրտից մէջ տպաւորին :

Այոց կը թողում դարձեալ այս վարժարանիս և ասկէ երկու տարի ետքը

Հիմնուած Սենեոկոյ Ռափայելեան վարժարանին ընթացից քննութիւնն ալ: Բայց կ'ուզեմ անցողաբար քանի մը խորհրդածութիւն ընել այն ընդգիծանդրութեց, հարցմանց, քննադատութեց և խրատուց՝ որ երբեմն մեզի կ'ըլլան: Եւ նախ կը յիշեցնեմ այն ծանօթ և շատ անգամ մոռցուած առածը, թէ՛ Ռեկարելի է հակառակ կամքերը միաբանել: Երկրորդ, թէ մեր վարժարանաց Տիմադրութիւնը 25 տարիէն աւելի չըլլալով, չէին կրնար մեծ բարգաւաճանք մը ունենալ, մանաւանդ վարժարանաց զանազան շահուց դպրոց դիպուածոց նկատմամբ, յիշելով ալ որ այս վարժարանքս հեռի ըլլալով ի կենդրոնէ ազգին, անանկ ազգի մը որ շատ կերպով իր մէջ բաժանեալ և օտար տէրութեանց տակն է, տեսակ տեսակ դժուարութիւններ ալ կը կրեն: Եւ որովհետեւ այն տէրութեանց սահմաններէն ալ դուրս են, օտար տէրութեց հետ ալ երախտագիտութեան պարտքեր ունին, զորոնք չենք կրնար լուել:

Սախ բարձրագոյն Գրան կառավարութեանը կը վերաբերինք, որուն իշխանութեան մէջն է ազգերնուս մեծագոյն մասն. այդ պատճառաւ իրաւացի է մեր վարժարանաց աշակերտները մեծագոյն մասամբ անոր հպատակներէն ընտրել, դաստիարակել, և ջանալ որ թէ իրենց հայրենեացն և թէ տէրութեան պիտանի մարդիկ ըլլան:

Սեր վարժարանք Բրիտանիոյ և Բուստրիոյ տէրութեանց ալ պարտականք են. առաջնոյն, վասն զի մեր հիմնադիրքն Ռեզոլիացոց հպատակ էին, և անոնց տէրութիւն այս կտակները պաշտպանեց և կատարել տուաւ. նաև ապահովուց Ռափայելեան վարժարանին դրամագլուխն իւր գանձուց մէջ: Իսկ երկրորդին, որ Սենեոկոյ իշխանութեան յաջորդելով՝ կը շարունակէ մեր Սիւրբանութեան այն հիւրասիրութիւնը զոր Սուլայի և Սենեոկոյ մէջ ստացած էր սա: Բուստրիոյ կալուածոց մէջ հաստատուեցան մեր երկու վարժարանքս ալ, որոնցմէ մէկը դեռ կը ծաղ-

կի հոն, իսկ միւսն իւր եկամուտը անկէ կը հանէ: Բայց Սուրատեան վարժարանն ամենէն աւելի Վաղղիոյ տէրութեան անուշ պարտաւորութիւն մը ունի. իր աշակերտները, որդիք նախկին դաշնակցաց, ուրիշ բան չեն փնտռեր հոս, բայց իմաստուն և խոհեմ դաշնակցութիւն մը յառաջագիծութեան ի գիտութիւնս՝ ընդ պաշտպանութեամբ առատամիտ պաշտօնէից և քաջ վարժապետաց, որոնց մեր ջերմ երախտագիտութիւնը կը յայտնենք:

Բայ մտածութիւններս և զգացմունքներս վերջապէս զիս կը բերեն հրատարակելու ջերմաջերմ երախտագիտութիւն և օրհնութիւն, որոց արժանի է քու անմոռաց անունդ և փառաւորեալ հոգիդ, ո՛վ Սամուէլ Սուրատ, աղբիւր այսչափ յիշատակաց, ակնկալութեանց և արդեանց. յիշատակք, ակնկալութիւնք և արդիւնք, որոնցմով կ'ուզէի հիւսել և ձեացընել իբրեւ անթաւամ ծաղկօք, ձիթենեօք և դափնեօք պսակ մը քու հարիւրամեակդ իշատակարանդ պսակելու. բայց քեզ անկար պաշտօնեայ քու սրբազան կամացդ, և աւելի սրբազան պարտուց, յանուն այս երկուց կտակաց չեմ դանդաղիր վկայելու այս պատուական ակրմբիս առջև, որ քու սրտիդ, հայրենեաց և Սրօնից բաղձանքը կը կատարուին այս քու առատաձեռնութեանդ տանը մէջ: Բայ ի այս յիմնաթիւ աշակերտներէն, 150 զաւակներ ալ ունիս, որք իրենց դաստիարակութիւնը հոս կատարելով դարձան իրենց հայրենեացը գիրկը, և իրենց մտերիմ Ռափայելեան սանից հետ կը հրատարակեն և կը փառաբանեն ձեր պատկառելի անունները Սիւիոյ և Եւրոպիոյ այլ և այլ քաղաքաց մէջ, ուսկից ձեր բարիքը վայելելու եկեր էին: Եւ տեսնես դու մահկանացուի աշուրներէն աւելի պայծառ, ինչ յառաջագիծութիւն որ քու և քու գործակցացդ արդիւնքն կ'ազգեն հայոց ազգին մտաց, զոր այնչափ սիրեցիր: Եւ մեր հայրենիքն աւելի քան զաւելի կը ճանչնայ ու կը յարգէ բարոյական և ուսումնա-

կան կրթութիւնը, կ'արթնցնէ Ղաւթի և Պրոյերեւսիոսի հանձարները, որ Լեւոնի սրահներուն մէջ իրենց ժամանակին ամենայն ճարտասանները գերազանցեցին, և իբրեւ վարպետք բանասացութեան արձաններ ընդունեցան ի Նուովմ. — նորէն կը հաստատէ թէ օտար լեզուաց ուսումն իրեն համար դիւրին ստացուած մ'է, որով կը հրաւիրուի պաշտօնարանաց, Վեսպանատանց և վաճառականութեան տանց մէջ. — մինչդեռ միւս կողմանէ կը մըշակէ իր ազգային հարուստ լեզուն որ թարգման է իր երիտասարդացեալ սրբոսին և ըղծիցը. — օտար ազգի պատանեաց հետ վրձին և գրիչ կը բանեցընէ, և շատ անգամ անոնց հետ կը մրցի փառօք ըստ վկայութեան նոյն իսկ վարժապետաց և անկողնասէր քննադատից :

Եւ տեսնես դու քու որդեգրեալ զակրներէդ ոմանք, որ իրենք ալ մանկավարժ կամ ուսուցիչ եղած առանձին տուններու կամ հասարակաց դպրատանց մէջ առաջի մանկութեան և չափահասից և ընտիր հասարակութեան մը իրենց հանձարը կը փորձեն, մէկն պերճաբան ճառերով, մէկալն թատերական քերդուածներով և միւսն ալ զգայուն և գեղեցիկ բանաստեղծութեամբ, որք աւելի զարգացեալ քաղաքականութե մէջ կրնային աւելի պայծառ յաջողութիւն գտնել :

Ղաւ կը տեսնես զայլս յառաջացեալ քաղաքական կամ զինուորական դասակարգութեանց մէջ, պատուաւոր անուամբք մեծարեալ, և քաղաքական պաշտօններ կատարելով, և չքանչաններ կրելով :

Եւ տեսնես աւելի հաճութեամբ ծընողքներ, որք իրենց տնտեսական վիճակին մէջ տառապեալ և շփոթեալ կը հառաչեն իրենց սիրասուն զաւակացը դարձին, յուսալով գտնել անոնցմէ իրենց տուած աշխատանաց փոխարէնը : Լըդէն այս ծերերէն ոմանք իրենց կենաց վերջի ճառագայթները իրենց թուանցը լուսաւոր արշալուսին հետ խառ-

նելով՝ աւելի կատարեալ կը գտնան զանոնք, քան անոնց հայրերը երբ անոնց տարիքն ունէին. — և այն հայրերն, որ կը խոստովանին իրենց յաջորդացը մտաւորական հասունութիւնը, որ իրենց ծերութեան ամուր գաւազան պիտի ըլլան. — և մայրեր, որք առաջ մեծ խնայութեան մը ստիպուած էին, հիմա իրենց երախտագէտ որդւոցը ճարպիկութեամբ, բարեբաղդ դիւրութիւն մը կը վայելեն. — օրիորդներ, որք աւելի գեղեցիկ և նազելի կ'երևան այն զարդարանքներով՝ զոր ստացան ոչ օտար ձեռքերէ, այլ եղբօր մը երկայն համբերութեամբն՝ զոր ուսան այն դաստանց մէջ, զոր դու բացիր բոլոր տան մը երջանկութեան համար :

Եւ տեսնես դու աւելի խանդաղատանօք, որ եթէ քու սանիդդ մէկն կարօտութեան կամ ճախորդութեան մէջ ընկնայ, քու և քու գործակցիդ անուամբ հաստատեալ ընկերութիւն մը կայ Մոշրատ-Ռախայելեան, որ կը մատուցանէ անոր օգնութիւն, խրախոյս և խրատ :

Ղաւ, հայր որբոց Սուրատ, դու կը տեսնես դեռ թիւ որ մեր տկար աչուրներն կը ցուցնեն իբր հազիւ նորընծայ յուսոյ մը կերպարանաւ անհաստատ ապագայի մը երեսաց վրայ ծածանեալ. կը տեսնես դու շրջագունտ մը երջանկութեան որ ճամբայ կը բանայ այդ ապագային մէջ, ինչպէս գիշերուան լուսաւորն իր եթերական ընթացից մէջ, որուն միայն ոսկեգոյն մահիկը կը տեսնենք մենք, մինչ դու անոր բովանդակ պայծառ շրջապատն ալ կը տեսնես. այսինքն է քու գործոյդ լրումը, որուն մենք միայն երջանիկ սկիզբը կը նկատենք : Եւ երբ մեր յաջորդներն դանատենինքու սրտահար մահուանդ, կամ քու վարժարանիդ բացման հարիւրեմեակ հանդէսը կատարելու, ո՞վ գիտէ թէ որչափ յառաջադիմութիւն, որչափ յաջողութիւն ստացած պիտի ըլլայ մեր հայրենիքն քու օրհնեալ գործոյդ շնորհօքն :

Եւ երբ կը լսենք հոս բայց դու այս ա-

մէն բանը կը տեսնես , և անմահ աչք մը
ձգելով քու գեղեցիկ մտածութեանդ
ամէն ներկայ և ապագայ արգասեաց
վրայ , կը դարձնես զայն դէպ 'ի յաղ-
բիւրն քու ազնուական սրտիդ , և կ'ըսես

զմայլմամբ . “ Տէր , տուրք ձեռաց քոյ
են այսօրիկ ” . իսկ մենք կ'աւելցրնենք ,
թէ “ Եւ գործք արդեանց ՍԱՄՈՒԵ-
ԼԻ ՄՈՒՐԱՏԱՅ ” :

Առ Մարիս :

Քեզ ողջոյն , Սասիք , համբոյր ի սուրբ ճակատդ պաշտելի ,
Ի հայրենեան օծեալ սիրոյ հայոց ծնողդ , հայոց Ոգի .
Սպիտակաիւռ ալեացդ ողջոյն՝ յարփին պատշէկ մեծարելում .
Զէ իմ լեզու այլաշուրթն , ըզքեզ ի քոյդ կարդամ անուն :

Ըջոյն ամենակալ յայտ նըշանակ մեծութեան ,
Գլտանել առանց Սասեաց իցէ հընար ըզհայաստան .
Եւ պաղպաղուն կերպարանացդ յականողիս իմ պարզուած
հըրձուանաց զոյգ վերբերէ ո՛հ թաղծութիւն յիս տըխրամած :

Յաւիտենիս դու այսմ աւանդ հին պարծանաց հալածական ,
Եւ փառաց անցելոյ նըշուլազարդ կանգուն յուրան .
Եւ փարազանց թորդոմայ լոկ դու նըշխար գիւցազն անմեռ ,
Շ իջեալ դարուց քեւ , երկնաճեմդ , աճիւնք տապին յուզեալք յերեր :

Ընուն սիրոյ , լայն ճանապարհ օրհնից երբեմն Ընմահին ,
Պահապան հովանիդ վեհից մեր ցան յոսկերս ոսին՝
Սաստէ մոռացութեան գնալ կորընչել յոյժ տարագիր .
Հիմ գերեզման եւեթ իցէ առաքինեաց հայ երկիր :

Հայիմ ի դա , համր ի խօսից աւերակացն հասակք գայուն
Ըղիտիցն ընտանութեամբ ընդելք ի խայթ ցաւոց դժխեմ .
Ուր իմ գաւառ հայրենի , տուք ինձ ըզպերձն՝ իմըս բաժին .
Ընըգգաստ յաշխարհ ի տար միթէ չըւեաց եղկելին :

Ի ընակ երկնից եւ երկրիս , ո՛վ արտեւան պանծալի ,
Կապել մաղթեա պատուէր սաստիկ կըրկին ջահիցն արփենի
Ընն ածել յոճիր յաւոց՝ մի շատ աչօքն լուսաձոյլ
Կալ ի զընին մեր ամայց . պատանք նոցուն ըմբոն՝ սեաւ թոյր :

Ո՛վ դիտակ ամալածրար , յորդեսէր գութըս պատարուն ,
Ո՛ գիտէ իբր ի ներքին ալ իրանացդ անխօսուն
Գորովական աղիքդ ի գղորդ դառնակըսկիծ գեւանին ,
Հայաստանեայց զի աղունք քեւ չափ յառնեն ի վեր յերկին :